

יעקב אבינו כמחנך לנשיו

(סדר ויצא)

אחרי ארבע עשרה שנה של עבודה לחמיו לבן, תקופה בה זכה לאחד עשר בנים ובת משתי נשיו ושתי האמהות, בא יעקב אבינו לידי ההכרה^(ה) שהגיע הזמן לפרוש ולחזור למולדתו. ובכן, הוא מודיע ללבן על הכרעתו. לבן, המודע לברכה שבאה לביתו ולעסקיו בזכות יעקב, מנסה לעכב אותו.

ונשאלת השאלה: מדוע דוקא אז רצה יעקב לצאת? לכאורה התשובה פשוטה: מלכתחילה הסכים עם לבן לעבוד ארבע עשרה שנה, שבע שנים בעד לאה ועוד שבע בעד רחל. ובכל זאת, משמעות הכתוב היא שיש סיבה אחרת להחלטתו של יעקב:

ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף, ויאמר יעקב אל לבן
שלחני ואלכה אל מקומי ולארצי (בראשית ל'-כ"ה)

תלה הכתוב עזיבת יעקב את לבן בלידת רחל את יוסף. ומה עניין זה לזה? אמנם, יעקב ודאי שמח שאשתו העקרה סוף סוף זכתה ללדת, אבל אם ידע מראש מתוך השראה נבואית שעתיד הוא להעמיד י"ב שבטים, מדוע לא חיכה עד לידת בנימין כך שתהא מיטתו שלימה?

לכן נראה להציע שעילת החלטתו של יעקב, החלטה שהיתה כה חשובה במערכת חייו וקידום יעודו האלקי, היתה לא החוזה שבינו לבין לבן, ולא העמדת כל י"ב השבטים, אלא חינוך נשיו, שתי בנות לבן. יסוד חיוני זה בהתפתחותן הרוחנית-דתית של שתיים מארבע אמות האומה הוא אמנם סוד הכרעתו של יעקב בפרשתו.

יעקב ידע שהגיע למפנה בחייו. מלבד האתגרים הכלכליים בתור שכירו של לבן, הרגיש יעקב בלחצים ענקיים שצרו אותו. מחד גיסא ידע שנבצר ממנו להמלט מן העימות עם עשיו אחיו שנשבע להרגו. זו היתה סיבה די כבדה שיישאר בבית לבן, אם כי היה מודע לעובדה שברבות צאצאיו ורכושו, יהיה קל יותר לעשיו לפגוע בו. ומאידך גיסא, הבין יעקב גם כן שמחיר גדול שילם לכל יום שנשאר בביתו של עובד אלילים זה - מחיר של סכנה רוחנית. שתי נשיו נתגדלו על ברכיו של לבן ושאו את האוירה האלילית של בית אביהן. כשרותן להנשא לבן יצחק ונכדו של אברהם היתה מידת החסד שבהן. מידה זו, שאליעזר עבד אברהם מצא ברבקה, אחות לבן, היא היא שמשכה את לבו של יעקב לרחל. אבל אין לנו כל ידע על התפתחותן הדתית של רחל ולאה כל זמן שחיו בצלו של לבן. לבגרותן הרוחנית לא הגיעו עד שנשאו את יעקב שמיועד היה להיות האב השלישי וגם "בחיר האבות" של האומה.

משימתו של יעקב איפא היתה לחנך את נשיו בדרכי הא-ל האחד ש"מצא" את אברהם והבטיח לו ברכת הארץ והזרע בברית שכרת עמו. ובכן, החובה שומה על יעקב להיות לנשיו לא רק בעל ומפרנס ומגן, אלא גם כן מורה רוחני. הרגיש באחריותו לגדלן כעובדות ה' וכך להוכיח נכונותן וכשרותן לשמש כאמהות האומה שהוא, יעקב, התמסר להוסדה יחד עם אביו וסבו, בהתאם להבטחת ה'.

ככל שארכה גלותו אצל לבן, כך נעשה מילוי תפקידו ויעודו יותר קשה בשבילו. עליו היה לשרש מהן כל נימה של אליליות בו בזמן שהמשיכו לחיות באותה סביבה פגנית, פתוחות לאותן השפעות של עבודת כוכבים, ולאותה אורה של פלחן פרימיטיבי שהסתגלו אליה מעריסתן. בכדי להצליח לשנותן מן הקצה אל הקצה בתפיסתן הדתית, מוכרח היה לעקר ולבער מהן כל השפעה דתית ארסית של אביהן וכל ביתו. ככל שארכה שהייתן בצלו של בית לבן נעשית משימתו זו יותר ויותר בלתי-אפשרית.

די קשה היה אתגר זה ליעקב אילו היה מטפל בחינוכה של אשה אחת. אבל עליו היה לדאוג לשלימותן וטובתן הרוחנית של שתי נשים, שתי אחיות שהיו לו לשתי תלמידות שנוקקו להדרכתו. כל מי שיש לו אפס קצהו של נסיון במלאכת ההוראה יודע שכשם שפרצופיהם של בני אדם אינם דומים זה לזה, כך מידת תפיסתם השכלית וקצב התפתחותם הרוחנית אינם דומים זה לזה. לכל יחיד יש דרך סגולית בקליטתו רעיונות חדשים, בהסתגלותו לדרכים חדשות, בנטייתו להתקדם או לסגת אחור בתהליך חינוכו. בנסיונו עם שתי נשיו בתור המורה שלהן, הרגיש יעקב בזעיר אנפין את חוייתו ומבוכתו של כל מורה שנטפל לתלמידים שמן הנמנע שיהיו שונים זה מזה. והבעיה נעשית יותר חמורה ויותר חריפה כשהינך זה אינו מצומצם לחדר בבית הספר אלא מתפשט על פני שטח של כל החיים כולם, מן האוהל אל השדה ומן הבית אל עדר הצאן.

התבוננות אנאליטית בפרשיות שלישי ורביעי של ויצא (במיוחד מכ"ט-ל"ב עד ל'-כ"ה) תעזור לנו לפענח את הבעיה הפדגוגית של יעקב שהיא היסוד לקביעת מועד פרישתו מבית לבן.

המפתח לפתרון בעיתנו נמצא בשמות שניתנו לבני שתי נשיו ושתי שפחותיהן, ובניתוח שמות אלה עלינו להתמקד על נקודה מרכזית זו: אם ואיזה שם-שמים נזכר בניסוח השמות השונים.

כידוע, השם "א-ל-ה-י-ם" יכול להיות או קודש או חול, אבל שם הוי' הוא תמיד קודש. השימוש בראשון של שמות אלה תלוי בהקשר של האיזכור. וכשהזוגה את השם, בפרט בתקופה קדומה של האבות כשכל גידולו הוא מקרקע של האלילות הכנענית, סביר הוא שכוונתו או לאליל ("אלהים אחרים") או למושג "חילוני" של כח ושלטון, ולא לאלקים בורא שמים וארץ שאין עמו אל אחר. ובכל אופן, אפילו כשהזוגה את השם כוונתו לקודש, אינו דומה ערך שם אלקים לערך שם בן ד' אותיות. לא נכנס כאן לעובי הקורה של כל הסוגיא המסובכת הזאת על רוב פירושיה הגלויים והנסתרים. די בכך שלכל הדעות, שם הוי' מסמל הכרה יותר רמה ונשגבה של בני תמותה בבורא העולם שהוא גם נותן התורה, באל-ל שהוא גם אוניברסלי גם אלקי ישראל.

ובכן, נפנה להתפתחותן הדתית של שתי נשיו-תלמידותיו של יעקב בהתאם להקדמה זו.

מראשית אמהותה של לאה היה שם הוי' שגור בפיה:

תהר לאה ותלד בן ותקרא שמו ראובן כי אמרה
כי ראה ה' בעיניי כי עתה יאהבני אישי (כ"ט-ל"ב)

וכן בלידת בנה השני:

ותהר עוד ותלד בן ותאמר כי שמע ה' כי שנואה
אנכי ויתן לי גם את זה ותקרא שמו שמעון (שם, ל"ג)

אולם בשם הבן השלישי לא נזכר כלל שם-שמים:

ותהר עוד ותלד בן ותאמר עתה הפעם ילוה אישי אלי כי
ילדתי לו שלשה בנים על כן קרא שמו לוי (שם ל"ד)

איך ננמק העדר איזכור שם-שמים בשם שנתנה לאה ללוי, הבן השלישי?
ייתכן שאמונתה של לאה רפוייה בידה, היות ולא זכתה לאהבת בעלה למרות
ריבוי הבנים שנתנה לו. אבל יותר מסתבר לומר שנושא קביעת השם לבן
השלישי הוא האהבה ההדדית בינה לבין בעלה, ושהקב"ה, כביכול, אין לו
ענין למצב אמוציונאלי בינו לבינה, דבר התלוי בבחירה החופשית של כל
אחד משני הצדדים ואינו מודרך או מושפע מאלקים שפותח או סוגר את הרוח
אבל אינו מתערב בדבר המסור בלב, בחינת "אל תעירו ואל תעוררו את
האהבה עד שתחפץ". (השוה את הדיון במפרשי התלמוד, ובעיקר אלה שכתבו
על מנין המצות, אם מצות אהבת ה' נכללת במנין תרי"ג המצות בהתחשב בזה
שהאהבה מסורה ללבו של אדם ולא לרצונו). הפירוש השני הזה הוא יותר
סביר מאחר שגם בלידת הבן הרביעי נזכר שם ה':

ותהר עוד ותלד בן ותאמר הפעם אודה את ה'
על כן קראה שמו יהודה ותעמוד מלדת (שם פס' ל"ה)

וכאן הפסוק מניח את ענין לאה ומתחיל לספר על רחל. האחות הקטנה
מתקנאה בפוריותה של אחותה הבכירה, ונפשה מתעגמת על גורלה כעקרה.
מתוך מרירותה היא נותנת שפחה בלחה להיות אישה ליעקב בכדי שתזכה
לפחות למעין בן מאומץ. זכות קביעת השם לפרי בטנה של בלחה שמורה
לרחל:

ותאמר רחל דנני אלקים וגם שמע בקולי ויתן
לי בן, על כן קראה שמו דן (ל' ו')

ותהר עוד ותלד בלחה שפחת רחל בן שני ליעקב
ותאמר רחל נפתולי אלקים נפתלתי עם אחותי
גם יכולתי ותקרא שמו נפתלי (שם, ז' ו')

"נפתולי אלקים" יכול להתפרש או כהתאבקות כביכול עם האלקים או עם מלאך (השוה "כי שרית עם אלקים ועם אנשים ותוכל" -- בר' ל"ב-כ"ח), ואם כן הוא שם קודש, אם כי ברמה יותר נמוכה של שם הוי'; או למאבק אדיר, מאבק הדורש גבורה ועוז, ואם כן הוא שם חול.

וכאן חוזר המקרא לענינו הראשון, לסיפורו על לאה. כנראה שהיא כבר "עמדה מלדת", ונותנת ליעקב את שפחתה זלפה. זלפה יולדת שני בנים, ולאה היא המעניקה להם שמותיהם, גד (שם, ט'-י"א) ואשר (שם, י"ג), ובאף אחד מהם נזכר שם-שמים. לא שם המפורש ולא כינוי מן הכינויים.

אחר-כך זוכה לאה ללדת עוד, ובנימוק לשמו של בן חמישי זה של לאה יש איזכור לשם-שמים, אבל רק לשם אלקים:

ותאמר לאה נתן אלקים שכרי אשר נתתי שפחתי
לאישי ותקרא שמו יששכר (שם, פס' י"ח)

לבסוף, בלידת זבולון, בנה הששי של לאה, שוב נשמט שם המפורש, ובמקומו -- השם "אלקים" (שם, פס' כ').

וסוף סוף מגיע תור האחות הקטנה, העקרה מרת-הנפש, רחל:

ויזכור אלקים את רחל וישמע אליה אלקים
ויפתח את רחמה, ויהר ותלד בן ותאמר אסף
אלקים את חרפתי, ותקרא את שמו יוסף (שם,
פס' כ"ב-כ"ד)

והנה, אם כנה השערותנו שהשימוש בשם המפורש או בשם אלקים הוא סימן לטיב ואיכות הצלחת חינוכן של נשי יעקב באמונה הצרופה של בעלן במקום האמונה הטפילה של אביהן, נוכח לדעת שבשעה זו נוגעות זו בזו ההתפתחויות השונות של רחל ולאה.

כנראה שלאח הבכירה היתה מהירה ללמוד יותר מאחותה הצעירה. הוי' היה מוכר לה ושגור בפיה, והשימוש בשם זה בקריאת שם לבנה הבכור מוכיח שלמדה היטב ומהר את הלך על אמונה צרופה בא-ל אחד טרנצנדנטלי שקיבלה מיעקב. התמסרותה ודבקותה בהשקפה זו נשארה איתנה גם כשהגיעה ללידת שמעון. השם שנתנה ללוי, כאמור לעיל, או שמסמל חולשה אידיאולוגית זמנית, או שהעדר שם-שמים נגרם ע"י זה שהנושא שדירבן אותה אז לא היה שייך לשם-שמים כלל. יהיה מה שיהיה, כשהגיע זמן יהודה להוולד, הזכירה לאה שוב את השם המפורש, סימן לבריאותה הרוחנית ולכשרונה כתלמידה.

אולם, כאשר "עמדה מלדת", כנראה תקופה בת כמה שנים, חל שינוי במצבה הרוחני. בולט העדר שם-שמים בשמות שלאח מכנה לשני בני שפחתה, ואילו לשני בניה שלה שנולדו אחר-כך, היא נותנת שמות שיש בהם השם אלקים ולא שם הוי'. סביר הוא לומר שלאח אמנו היתה לה מידת אותו התלמיד שחז"ל אמרו עליו "מהיר לשמוע ומהיר לאבד" (אבות, ה'-ט"ו). ייתכן שיעקב ראה בזה סכנה שלאח תחזור לסורה, לאיליות שנתחנכה בה בבית לבן, או לפחות שנתרופפה אמונתה בה' כא-ל שיש לה אליו קשרים אישיים, ששם הוי' סימן לזה, ובמקומה באה האמונה באלקים, דהיינו בעל כח וגבורה, בורא העולם, אבל בלי תכונות של חסד ורחמים וכו', שזוהי המשמעות של השם הזה (וזה ניסוח אחר של ההגדרה המקובלת הוי' = מדת הרחמים, אלקים = מדת הדין).

בין כה וכה, עצם הספק הטמון בשימוש בשם אלקים, דהיינו ריבוי המשמעויות, במיוחד ע"י מי ששם הוי' כבר היה שגור בפיה, ראה יעקב כאות להתמוטטות דתית ולסכנה המבצבצת ועולה מתוך נפשה המרה של לאה. אשתו-תלמידתו הבכירה שהגיעה כל כך מהר לפסגת האמונה הטהורה, נמצאת על מדרון תהר ועל יעקב להצילה פן חלילה תתגלגל לתהום הפוער פיו למטה. דואג הוא יעקב על הסכנה הגדולה הצפויה ללאה אם תימשך להשאר בביתו של לבן, שם ינקח בצעירותה מן עבודת האלילים שרווחה שם, פן תגבר השפעה זו על ההדרכה באמונה הצרופה אשר הדריך אותה בה. אם יעקב יצליח להציל את לאה מכח המשיכה של השקפת-עולם האלילית, עליו להסיר אותה תיכף ומיד מן הסביבה הזאת על כל השפעותיה המרעילות.

ובו בזמן שלא מראה סימני התנוונות רוחנית, רחל עוברת דרך חוויה חינוכית-רוחנית לגמרי שונה. ביחס ללאה, הרי היא "קשה לשמוע" -- אולי בגלל היותה צעירה כל כך -- וסימני סירובה או אי-יכולתה לקלוט תורת יעקב מתגלים בשמות שהיא נותנת לשני בני אמתה בלחה. היא משתמשת אך ורק בשם אלקים, שם שעשוי להתפרש הן ככינוי לפסל אלילי, הן לאלקים בורא שמים וארץ, אבל בלי הקשרים האישיים והאינטימיים שהם חלקם של הא-ל באספקט של שם הוי'. כנראה שעדיין לא הצליח יעקב אבינו במלואו להעלות את רחל מאמונה ב"אלקים" בלבד לדרגה היותר רמה של אמונה בהוי'. השפעת לבן עוד ידו נטויה עד כדי לעצור את רחל מפסיעה אחרונה ונשגבה זו בהתפתחותה הרוחנית.

בכל זאת, אחרי תקופה מסויימת -- אשר ארכה אי אפשר למדוד מן הכתוב -- "ויזכור אלקים את רחל", כלומר ה' סיבב את העניינים כך שהיא תלד, אבל מבלי ליצור קשרים אישיים עם רחל, מבלי לעורר בנפשה ערגה ותשוקה לקרבת ה'. ההשגחה תתגלה אליה רק בתור "אלקים"; העקרה יולדת באופן טבעי, סימן לגבורת היוצר, אבל בלי התגלות שם הוי', דהיינו אהבתו וחסדו והשגחתו במידת הרחמים. ומשום מה? כדי שרחל תתעורר

מאליה להסתכל באדון העולם כהוי', אתערותא דלתתא ולא אתערותא דלעילא. ובכן, בכנותה את בנה יוסף, מגלה רחל שחינוכה הוא בעלייה ולא בירידה, שהיא מטפסת ועולה אל פסגת הר ה'. ואם כי היא תלמידה בחינת "קשה לשמוע", בכל זאת היא גם כן "קשה לאבד", תלמידה שקלטה בשלמות שעורי רבה-בעלה בנושא האלקות. ברגע של התעלות לרגלי לידת בנה הראשון, הוגה רחל את השם המפורש, סימן להכרתה באלקי אברהם יצחק ויעקב כאלוקים שלה, ועד להצלחתה הוא הנימוק לשם יוסף בפרשתנו.

לפני יעקב איפא ניצבת הזדמנות נדירה. על-ידי פרישה מידיית מבית לבן יזכה לשתי תוצאות חיוביות: האחת, הצלת לאה מן הסכנה האורבת לה שתמוטט מדרגתה הרוחנית כל זמן שהיא ממשיכה לנשום את האוירה האלילית של בית נעוריה. ושנית, הוצאת רחל מבית אביה דוקא בזמן שהצליחה להגיע לידי התבגרה רוחנית, בהביעתה את אמונתה באלקים בתור הוי'. על יעקב עכשיו להסיר גם את רחל מסביבה מסכנת זו ולהבריך את אמונתה החדשה בקרקע של בית אבא במולדתו.

שני הקוים, של רחל ושל לאה, חוצים זה את זה, או לפחות מתקרבים בעידן זה. דאגתו על לאה תואמת בטחתו החדשה ברחל, בטחה שהגיעה לו ע"י השם שהיא נתנה ליוסף.

ועכשיו נפתח לנו שער להבין את החלטתו של יעקב לצאת מבית לבן דוקא בזמן זה.

ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף ויאמר יעקב אל לבן שלחני ואלכה אל מקומי ולארצי (שם, פס' כ"ה)

יעקב ונשיו

יעקב אבינו נתברך באינסטינקטים המתוחכמים של מורה בחסד עליון,
וזכה גם לחוש עדין להתבונן בצרכי השעה ולדרישות העתים. ואלה גרמו
לו לצאת מבית לבן ולכרות את קשריו ללבן הארמי דוקא בזמן זה.